

Örtofta kyrka

Lunds stift



Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning

MAX LASERNA 2016-10-17



Max Laserna
Byggnadsantikvarie

Svenska kyrkan 
LUNDS STIFT

Örtofta kyrka

Eslövs församling, Frosta kontrakt, Lunds stift,
Örtofta socken, Örtofta 21:4, Eslövs kommun, Skåne län, Skåne

Beskrivning och historik

Kyrkomiljön

Strax söder om vägen mellan Lund och Eslöv ligger Örtofta kyrka. Det lätt kuperade åkerlandskapet som omger byn domineras av Örtofta sockerbruk som anlades här i slutet på 1800-talet. Längs höjdryggarna utmed Båån finns flera gravhögar från bronsåldern. Kyrkan ligger i en dalgång intill ån, strax norr om godsmiljön kring Örtofta säteri. Den romanska kyrka som uppfördes här under 1100-talet hette då Väggarps kyrka, men har senare döpts om till Örtofta kyrka trots att ortsnamnet Väggarp ännu lever kvar.

Örtofta säteri har medeltida anor, och den äldste kände godsägaren är Trugot Has som skrev sig till "Yrtofta" 1380. Först under slutet av 1400-talet uppfördes en försvarsborg, strategiskt placerad intill ån. Delar av borgen ingår ännu i slottets murar. Vid medeltidens slut och under 1500- och 1600-talen var Örtofta landskapets enda adliga birk, vilket innebar att godsherrn hade full domrätt över befolkningen i området.



Flygbild över Örtofta tagen från norr, 2014. I bildens övre vänstra kant syns Örtofta sockerbruk, i dess mitt kyrkan och kyrkogården, och strax bakom Örtofta slott med ekonomibygnader. Foto: Pär-Martin Hedberg.



Örtofta slott restaurerades i mitten av 1800-talet av den danske arkitekten Ferdinand Meldahl i fransk renässansstil.

Ingen vet emellertid längre var den medeltida tingsplatsen låg. Utöver sitt juridiska inflytande var godset också en stor fastighetsägare. Under 1500-talet tillhörde 23 av socknens 25 gårdar säteriet, och vid 1600-talets slut förfogade godsherren över socknens samtliga gårdar.

På 1700-talet fanns storstilade planer på en engelsk trädgård kring säteriet. Trots att det mesta tycks ha stannat på pappret realiserades delar av planerna med bland annat en allé i centralaxel med huvudbyggnaden som utgångspunkt. Stenvalvsbron över Bråån, strax nordost om kyrkan, lät byggas med två spann 1776 och kompletterades med ytterligare två 1910.

Liksom för de flesta godsmiljöer i Skåne genomgick Örtofta stora förändringar under 1800-talet. Dagens slottsbyggnad är till stor del resultatet av den radikala ombyggnad som genomfördes 1857–61 under ledning av den danske arkitekten Ferdinand Meldahl. Huvudbyggnaden omvandlades då till en fransk renässansborg i rött tegel. Meldahl ritade knappt ett decennium senare vad som kom att bli hans enda kyrka, uppförd i den närbelägna byn Borlunda. Stora delar av godsmiljöns ekonomibygnader härrör från 1800-talet och är uppförda i tidstypiskt historiserande tegelarkitektur.

1857 drogs södra stambanan öster om Örtofta gods och kyrkan och 1890 anlades sockerbruket i godsets regi. Ett mindre samhälle växte fram kring bruket och järnvägen med arbetarbostäder, affärer och serviceinrättningar. Mycket av den äldre bebyggelsen

revs under 1900-talets andra hälft. Sockerbruket är ett av tre idag verksamma sockerbruk i södra Sverige och består av höga anläggningar av varierande ålder, de äldsta byggnaderna från uppförandetiden.

Kyrkogården ligger sedan 1820-talet mitt emot den gamla prästgården ett par hundra meter från kyrkan.

Kyrkobyggnaden

En romansk kyrkobyggnad i sandsten uppfördes i Örtofta redan under 1100- eller 1200-talet. Kyrkan låg där den nuvarande kyrkan ligger men var betydligt mindre med långhus med smalare rakslutat kor åt öster. Korets östra vägg slutade strax innan den nuvarande kortrappans början. Under senare medeltid tillkom tornet och ett vapenhus intill långhusets södra sida. Av den medeltida kyrkan återstår idag enbart grundmurarna och delar av tornet. Vid en arkeologisk undersökning 1953 påträffades en sandstenskvader med ett stenhuggarmärke som tillhörde "Mästaren med korstriangeln". Stenen är idag placerad utomhus vid långhusets nordvästra hörn.



Örtofta kyrka fotograferad från öster någon gång mellan 1904 och 1906. Notera att tornets hörnspiror ännu fanns kvar. Foto: Oscar Halldin (www.kmb.raa.se)



Koret innan 1927. Foto: Theodor Wählin (www.kmb.raa.se)

Årtalet 1639 som än idag står skrivet på den västra tornfasaden markerar tidpunkten för en ombyggnad, vilken troligen rörde höjning av tornet.

Den 30 november 1862 invigs Örtofta kyrka efter ett års intensiv ombyggnad. Det medeltida långhuset, koret och vapenhuset revs och ersattes av ett avsevärt större långhus och en polygonal absid i öster i en blandning av nyklassicistisk och nyromansk stil. Arkitekt var Abraham Pettersson (1824–1866) vid Överintendentsämbetet.

1927 införskaffade församlingen den stora altartavlan föreställande da Vincis ”Den sista nattvarden”, utförd av konstnären Anders Waldur från Vallkärra. Den nya altartavlan finansierades av medel som frigjorts i och med patronatsrättens upphörande 1922. Till en början hängde altartavlan på sakristians vägg, vilket emellertid myndigheterna ansåg skämma kyrkorummet. Domkyrkoarkitekten Theodor Wählin uppdrogs därför att rita ett nytt altare och omfattning till den nya altartavlan. 1930 restaurerades kyrkan efter Wählins ritningar och altartavlan placerades i en omfattning av gråmålat trä med förgyllda detaljer som ställdes på ett nytt altare av svart granit. Den draperimålade träväggen som tidigare avgränsat sakristian från koret revs och altarringen kortades.

1953 restaurerades kyrkan under ledning av dåvarande domkyrkoarkitekt Eiler Græbe, efter kraftigt angrepp av husbock i torn- och takkonstruktioner. Tornet försågs med nya bjälklag i betong. Bjälklaget som utgör vapenhusets innertak göts med släta gjutformar och lätt profilerade balkar medan de två övre bjälklagen göts med brädformar

och prefabricerade betongplan. En ny klockstol i stål tillverkades, samtliga taklag nygjordes och taken lades om. Tunnvalvet över långhuset förenklades och isolerades. I kyrkorummet lades trägolv under bänkkvarteren och under bänkarna installerades elvärme. De gamla järnkaminerna togs bort och nya bänkar tillverkades i dess ställe. Kyrkan putslagades och avfärgades både ut- och invändigt. Troligen var det då den nuvarande väggfärgen tillkom. Utvändigt togs tornets hörnspiror bort och torntaket skiffer ersattes med kopparplåt. Sannolikt byttes även västportalens dörr ut.

1966 putslagades exteriören. Troligen avfärgades fasaderna då gula med vita omfattningar, kyrkan hade dock redan tidigare vita fönsteromfattningar med mörkare avfärgad fasadputs.

En ny spiraltrappa ersatte 1986 den gamla trappan i vapenhuset som gått längs den norra muren. I samband med detta installerades även toalett, kapprum och förrådsutrymme längs vapenhusets södra vägg.

2002 lades skiffertaken om på ny läkt och papp.

Exteriör

Kyrkan vilar sannolikt på en kallmurad naturstensgrund. Ett antal grundstenar sticker upp ur jorden vid tornet, i övrigt saknar kyrkan markerad sockel utom vid västportalen som har kvaderhuggen sandstenssockel. Kyrkans murar är uppförda med natursten med inslag av tegel som spritputsats och avfärgats med ljusgul kalkfärg. Fönsteromfattningarna är slätputsade och vitkalkade. Långhusets sadeltak och det polygonala absidtaget är avtäckta med skiffer medan tornhuvuven och spiran är klädda med kopparplåt.

Tornets nedre del domineras av den basilikalt utformade västportalen i oputsat gult tegel. Över ingången sitter ett runt fönster och strax över portalen en minnessten över den stora ombyggnaden 1862. Klockvåningen har två ljudöppningar åt öster och väster och en åt norr och söder. Luckorna består av liggande grönmålade brädor. Västfasadens ankarlutar bildar årtalet 1639, tidpunkten för en tidigare ombyggnaden av tornet.



Prästingången i öster leder in till sakristian.



Kyrkan sedd från nordost.

Ankarlutarna på södra fasaden är formade som initialer för dåvarande godsherrn på Örtofta, Henrik Ramel och hans första två hustrur, Brita Lunge och Margareta Skeel. På fasaderna finns också enklare utformade ankarlutar av barocktyp. En putsad list med oputsade utkragande tegel markerar takfoten.

Långhusets södra och norra fasader upptas av vardera fyra rundbågiga fönster med solbänkar av svartmålad plåt. Fönstren är placerade i slätputsade nischer med tre mursprång och har tre stående bågar och ett lunettfönster upptill. Bågarna är målade med grå oljefärg och är försedda med blyinfattat antikglas i rombiskt mönster. Fasaderna avslutas upptill av en kornisch bestående av en putsad list med rytmiskt utplacerad tegeldekor.

Det trapetsoida koret i öster är integrerat i långhuset. En liten halvmåneformad trappa leder upp till den centralt placerade prästingången. Ovanför dörren sitter ett runt fönster.

Interiör

Kyrkan nås via tornets västportal som leder in till vapenhuset. Kyrkporten är tillverkad i mörkbetsad ek med tre fyllningar i varje dörrblad. Mot den södra väggen finns en panelvägg med dörrar till kapprum och toaletter som byggdes 1986. Golvet är belagt med kvadratisk handslaget tegel och väggarna är vitmålade. I det nordvästra hörnet



Kyrkorummet sett åt öster.

finns en modern spiraltrappa som förbinder vapenhuset med klockvåning och vindar. En småpröjsad pardörr med lunettformat överljus leder in till kyrkorummet.

Kyrkorummet har rektangulär planform och är välvat med reveterat tunnvalv. En vitputsad list markerar övergången mellan valv och de putsade väggarna som är limfärgsmålade i terracottaröd kulör. Långhusmurarna bryts upp av vardera fyra rundbågiga fönster. Den öppna bänkinredningen från 1862 är placerad på lätt upphöjda grönlaserade furugolv på ömse sidor mittgången. Golvet är i mittgången under orgelläktaren belagt med svarta stenhällar i komstadkalksten. I resten av mittgången ligger oktagonala victoriaplattor i ljusgul kulör med små svarta kvadrater i hörnen.

Koret är en förlängning av långhuset och markeras dels genom en nivåhöjning om två trappsteg i svart komstadkalksten, dels genom att bänkraderna välvts kring altare och altarring. Även två bedjande änglar som placerats på volutformade konsoler på väggarna markerar övergången från långhus till kor. Korgolvet är belagt med samma victoriaplattor som mittgången och domineras av den stora altartavlan, en kopia av da Vincis Nattvarden, vilket täcker hela större delen av valvöppningen mot sakristian. Tribunbågen pryds av texten ÄRA VARE GUD I HÖJDEN OCH FRID PÅ JORDEN. Den medeltida dopfunten är placerad framför fönstret i söder och predikstolen i korets nordöstra hörn.

Orgelläktaren i väster tillkom i samband med kyrkans nyuppförande 1862 och upptar långhusets hela bredd. Läktaren är oljefärgsmålade i ljusrosa och grått och vilar i mit-

ten på fyra kolonner som placerats kring mittgångens sidor. Kolonnskäften är fasade och kapitälerna ornerade med listverk och förgyllda rosetter. Barriären har välvda sidor och är dekorerad med förgyllt listverk och ornament.

Inredning och inventarier

Altaret tillverkades 1930 i belgisk svart granit efter ritningar av Theodor Wählin. Framsidan är dekorerad med cirklar och fyra strålnippen.

Altartavlan målades av Anders Waldur från Vallkärra 1927 och placerades i kyrkan vid när altaret installerades 1930. Predellan flankeras av två voluter och pryds av ett textfält med förgyllda bokstäver. Oljemålningen är en reproduktion av Leonardo da Vincis Nattvarden. Predellan och ramen är målade med grå oljefärg med förgyllda accenter.

Altarringen utgörs av en halvrund balustrad tillverkad i lackad ek. Knäfallet har klädsel av röd sammet.

Dopfunten är placerad under ett fönster i korets södra del och tillverkades på 1100-talet i sandsten av den skånske stenhuggaren Mårten stenmästare. Cuppan är dekorerad med palmettmotiv, repstav och liljor. Överst finns runor med orden ”Martin mik giarde”: ”Mårten gjorde mig”. Foten är kvadratisk med skulpturer i hörnen föreställande två människor, en vädur och ett lejon samt ett lejon som biter över ett manshuvud. Örttoftafunten är den minsta av Mårtens funtar.

Orgeln byggdes av Olsen och Lundahl 1863 och byggdes om 1936 av A Mårtenssons orgelfabrik i Lund. Orgeln har 13 stämmor fördelade på två manualer och pedal. Orgelfasaden är utformad efter det så kallade palladianska motivet som utgörs av en bågförsedd öppning flankerad av två rektangulära öppningar. Överstycket är dekorerat med förgyllda änglahuvuden och stjärnor. Överst kröns fasaden av en lyra och förgyllda voluter.

Bänkinredningen består av öppna bänkar, 15 i långhuset och tre svängda bänkar i koret. Bänkgavlarna är dekorerade med latinska kors och pilformiga grekiska kors placerade i cirklar upptill, båda utförda i försänkt relief. Bänkinredningen ritades av Abraham Pettersson och är bevarade sedan kyrkans nyuppförande 1862.



Dopfunten från 1100-talet höggs av Mårten stenmästare.



Altartavlan av Anders Waldur från Vallkärra målades 1927.

Predikstolen tillverkades 1862 efter ritningar av Abraham Pettersson och är placerad i korets nordöstra hörn. En svängd trappa med räcke av svarvade ekspjälor leder upp till korgen från koret. Korgen är åttkantig och fyllningarna dekorerade med förgyllda ornament och listverk. Upptill avslutas korgen av en eklister och nedåt av en knopp. Bokstödets konsoler har barockform och härrör sannolikt från en äldre predikstol. Baldakinen följer korgens åttkantiga form och pryds av akroterion i hörnen och överst av ett förgyllt kors. Både predikstol och baldakin är målade i ljusgrå och ljusrosa oljefärg med förgyllda detaljer.

Stora kyrkklockan göts i malm 1949 och är dekorerad med textfris upptill.

Lilla kyrkklockan omgöts i Malmö 1802 av Lars Olofsson och är dekorerad med växtslingor.

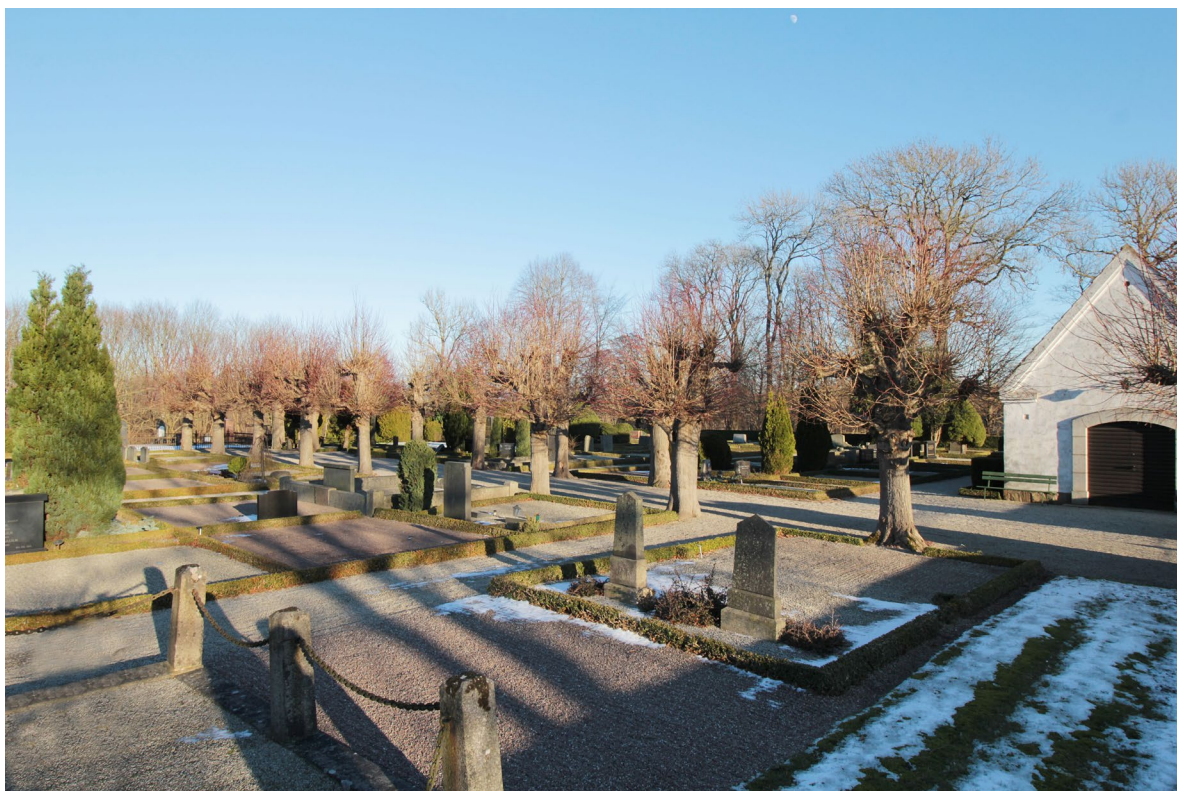
Kyrkogård

Kyrkogårdar som vi känner dem idag, med gångsystem, gravkvarter och gravmonument är ett fenomen som fick sitt genomslag så sent som på tidigt 1800-tal. Medeltida kyrkogårdar var enkelt utformade, gräsklädda och trädlösa, där gravplatserna utgjordes av låga gravkullar utan särskild markering än möjligen ett enkelt träkors. I särskilda

fall kunde liggande hällar förekomma, och i mer modern tid var enkla träramar med blomsterplanteringar vanliga som gravutsmyckning.

Sannolikt var det så den gamla kyrkogården som omger Örtofta kyrka en gång såg ut. Idag finns här inga gravar kvar och tomten är till största delen beväxt med gräs och närmast kyrkan belagd med singel. En låg naturstensmur avgränsar den gamla kyrkogården åt Kyrkvägen i norr.

Kyrkans nuvarande begravningsplats ligger sedan 1820-talet ett par hundra meter från kyrkan i byns norra del mitt emot den gamla prästgården. En spritputsad och vitkalkad mur avgränsar kyrkogården åt parkeringsplatsen och Kyrkvägen i söder. Ingången flankeras av två murade pelare i rött tegel med rundbågig mönstermurning och korsdekor. En lindarkad dominerar den äldre delen och markerar kyrkogårdens nord-sydliga huvudaxel. Strax sydost om den grusade huvudgången ligger det vitputsade kapellet. Innan kyrkorestaureringen 1953 stod här också en klockstapel med kyrkans två malmklockor. Låga formklippta häckar av buxbom delar in de grusade gravarna i de gamla östra och västra kvarteren. Återlämnade gravar markeras med rött grus, medan de ännu brukade har krattad grå singel av samma typ som gångarna. En del äldre gravar från 1800-talet är inhägnade med granitpelare, järnkättingar och låga stensocklar, andra omges av järnstaket dekorerade med franska liljor.



Lindarkaden längs kyrkogårdens huvudaxel' delar in de äldre västra och östra kvarteren.

Det norra kvarteret ligger i en sluttning och är i huvudsak gräsbevuxet med inslag av grusade gravar i östra delen. Formklippta avenbokshäckar avgränsar mittdelen. 1995 anlades här en minneslund efter ritningar av Lokal XXX Arkitekter i Stehag. Minneslundens har oval form och omges av en tuktad avenbokshäck. I norra delen finns ett svängt vattenkar i betong som klätts med granit. Växtligheten i minneslundens domineras av olika timjanarter.

Växtligheten på kyrkogården karaktäriseras av städsegröna växter som sockertoppsgran, idegran och tuja. Kyrkogården avgränsas i väster och öster av idegranshäckar och i norr av gunnebostaket och blandhäck.

Byggnader på kyrkogården

Strax öster om kyrkogårdens huvudgång ligger ett vitputsat kapell med tegelavtäckta tak. Kapellet invigdes på allhelgonadagen 1950 och uppfördes av byggmästaren Axel Bengtsson, Kungshult, efter ritningar av domkyrkoarkitekten Eiler Græbe 1947.

Kulturhistorisk karaktärisering för Örtofta kyrkoanläggning

Örtofta kyrka och kyrkogård ingår helhetsmiljön kring Örtofta med gods, bykärna och förhistoriska lämningar. Fornfynd i området visar att platsen befolkades av människor redan under stenåldern och byn har haft en kyrkobyggnad i åtminstone 800 år. Den betydligt mindre romanska kyrkan som tros ha uppförts under 1100- eller 1200-talet revs till stora delar i samband med uppförandet av den nuvarande kyrkan på 1860-talet. Kyrkan har sedan medeltiden både haft stort visuellt och kulturellt samband med Örtofta gods, där den närmast haft karaktären av gårdskyrka. Godsherrn hade fram till 1922 patronatsrätten i kyrkan. Spår efter detta syns bland annat i tornets ankarslutar som bildar 1600-talsgodsherrns och dennes fruans initialer och i portalens minnestavla över patronus Henrik Dückert på Örtofta säteri som var initiativtagare till kyrkans nyuppförande. Inne i tornet har man funnit vad som tolkats som en "tornstiftargrav" och som således skulle kunna kopplas till kyrkans patronus. Kyrkan och dess kontinuitet på platsen gör den till en avgörande del i kulturmiljön kring Örtofta.

Kyrkan uppfördes under slutet av den nyklassicistiska stilepoken som dominerade landets kyrkobyggnad 1760–1860. Ljusa och rymliga kyrkosalar ersatte medeltidens trånga och i de flesta fall mörka kyrkorum. Under 1860- och 1870-talen övergick arkitekterna till den nyromanska och därefter till den nygotiska stilen, under ledning av domkyrkoarkitekten och senare överintendenten Helgo Zettervall. I vissa fall behölls delar av den medeltida kyrkan, som i Örtofta där tornets nedre våningar

bevarades. Kyrkan har bortsett från att torntakets skiffer ersatts med koppar och att hörnspirorna tagits bort en mycket välbevarad exteriör från nyuppförandet 1862.

Tornet och grundmurarna från den romanska kyrkan som bland annat avslöjar dess ursprungliga planform och upphovsman är viktiga källor till kunskapen om Skånes medeltida kyrkobyggnader. Kyrkans byggmästare, Mästaren med korstriangeln, är särskilt intressant då han kunnat knytas till kyrkobyggena i Dalby och Lund.

Trots att kyrkorummet genomgått ett antal restaureringar är 1860-talets interiör välbevarad med ursprunglig bänkinredning, predikstol samt orgelläktare och orgelfasad. Arrangemanget med de svängda kyrkbänkarna i koret är därtill mycket ovanlig. Kyrkans kulturhistoriskt sett främsta föremål är den medeltida dopfunten, en av fem funtar som Mårten stenmästare satt sitt namn på. Cuppans stora akantuspalmeter är typisk för de funtar som tillverkades av Mårtens verkstad och basens välhuggna skulpturer karaktäristiska för den högtstående romanska stenhuggarkonsten.

Kyrkogården bevarar till stora delar sin 1800-talsprägel med låga buxbomshäckar och grusade gångar och kvarter. Flera av de äldre gravvårdarna omges av ursprungliga stensatta kanter och inhägnader av smidesstaket. Lindarkaden och den vida utsikten över fälten och åkrarna i norr bidrar med viktiga upplevelsemässiga värden.

Att tänka på vid förvaltningen av kyrkoanläggningen

- Örtofta kyrka utgör en avgörande del i kulturmiljön kring Örtofta säteri, vars tidigare patronatsrätt till kyrkan är väsentlig för förståelsen av det historiska landskapet.
- Kyrkorummet bevarar till största del 1860-talets inredning med kyrkbänkar, predikstol samt orgelläktare och orgelfasad. Den välbevarade kyrkoinredningen och de svängda korbänkarnas sällsynthet bör nog beaktas vid eventuella framtida förändringar i kyrkoinredningen.
- Vaggarnas limfärgsmålning är missfärgad. Möjligen beror det på färgens organiska innehåll i kombination med fuktigt klimat. Detta bör utredas inför restaurering, och i det fall orsaken kan sättas i samband med det nuvarande färgmaterial bör byte till mineralisk färg (kalkfärg) övervägas.

Skydd m.m.

Kyrkan och kyrkogården skyddas som kyrkligt kulturminne enligt 4 kap kulturmiljölagen.

Vaggarps bytomt enligt 1827 års karta (före utskiftningen) är registrerad som fornlämning nummer 34:1 Örtofta socken, och skyddas enligt Kulturmiljölagens 2 kap.

Källor och litteratur

Wahlgren, B: *Underhållsplan för Örtofta kyrka* (2005-06-09), Restaurator AB, Malmö.

Dahl, J, kyrkvaktmästare, Eslövs församling, informant 2016.

Dahlberg, M (red.): *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Riksantikvarieämbetet 2008.

Dahlberg, M, Sjöström, I (red.): *Skåne: Landskapets kyrkor*, Riksantikvarieämbetet 2015. Antikvarisktopografiska arkivet, Stockholm.

<http://www.lansstyrelsen.se/skane/sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/sarskilt-vardefulla-kulturmiljoer-i-skane/eslov/Pages/Svenstorp-Ortofta-Ellinge-Skarhult-Gardstanga.aspx>

Historiska kartor: https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/s/show.html?showmap=true&archive=REG&nbOfImages=33&sd_base=lm12&sd_ktun=00033k2n&mdat=1294619811, hämtad 2016-05-09.

Fornsök:<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>, hämtad 2016-05-09.

Övriga uppgifter

Inventeringsdatum: 2016-02-17

Medverkande vid fältinventeringen: Max Laserna och Henrik Nilsson samt Jan Dahl (kyrkvaktmästare).

Kulturhistorisk karaktäristik och rekommendationer: Max Laserna.

Foto (där inte annat anges): Max Laserna och Henrik Nilsson

Rapportsammanställning: Max Laserna, byggnadsantikvarie

Kvalitetsgranskning: Henrik Nilsson, byggnadsantikvarie

Färdigställd: 2016-10-17